

PRÀCTIQUES FAMILIARS I DRET EN LA CONSTRUCCIÓ DE LA CULTURA NOBILIÀRIA MODERNA: UNA APROXIMACIÓ COMPARATIVA

Maria Adela Fargas Peñarrocha

Entre la dècada dels anys vuitanta i la dels recents noranta s'ha desenvolupat espectacularment el nombre i la diversitat d'estudis transversals sobre la família a l'Europa d'antic règim. Amb la connotació de transversalitat volem al·ludir a les aproximacions realitzades des d'angles multifactorials, on es relacionen a la vegada l'antropologia, la sociologia, el dret, en una paraula, l'entramat cultural d'una època.¹ Els corrents més recents que han posat l'accent sobre l'autonomia o el marge de maniobra de les pràctiques socials en relació als sistemes normatius que les pretenen regir o enquadrar, molt vinculats a la microhistòria, s'inscriuen en aquesta línia.²

És ben sabut que la institució familiar a l'antic règim constituïa la principal cèl·lula de reproducció social.³ Com a tal, transmetia, d'una banda, l'esperit-consciència de pertinença a un determinat grup social; d'una altra, llegava la capacitat als seus membres, als seus descendents, de mobilitzar-se socialment o allò que és el mateix, llegava un projecte de mobilitat social o d'ennobliment, que quedavadelimitat i definit amb les estratègies portades a terme pel *pater familias*, tant en l'àmbit privat, matrimonial i patrimonial, com també en l'àmbit públic, relatiu a l'accés a càrrecs de poder quan es tractava de les categories nobiliàries i paranobiliàries. Si ens centrem en la noblesa moderna vinculada a les ciutats, una noblesa mixta pel que fa als seus diferents orígens socials i familiars que han anat amalgamant-se progressivament,⁴ hom pot afirmar que aquí la família transmetia els valors d'una cultura de pacte de poder.

1. W. SECCOMBE, *A Millennium of Family Change. Feudalism to Capitalism in Northwestern Europe* (London-New York: 1992). T.K. HAREVEN, «The History of the Family as an Interdisciplinary Field», Th. RABB (ed.), *The Family in History*, Londres, 1973, p. 211-226. R. O'DAY, *The Family and Family Relationships, 1500 to 1900. England, France and the United States of America*, Londres, 1994.

2. B. DEROUET, «Les Pratiques Familiales, le Droit et la Construction des différences (15è-19è siècles)», *Annales ESC*, 52-2 (1997), p. 369. L. FONTAINE, «Droit et Stratégies: La Réproduction des Systèmes Familiaux dans le Haut-Dauphiné (XVIIè-XVIIIè siècles)», *Annales ESC* 6, 1992, p. 1259-1277.

3. P. BOURDIEU, «Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction», *Annales ESC* 27-4 (1972): 1105-1125. F. CHACÓN, «Hacia una nueva definición de la Estructura Social en la España del Antiguo Régimen a través de la Familia y las Relaciones de Parentesco», *Historia Social* 21, 1995, p. 77-104.

4. D. BOHANAN, *Old and New Nobility in Aix-en-Provence, 1600-1695: Portrait in an Urban Elite*, Baton Rouge, 1992.

La competitivitat pròpia d'una època que veia com ascendien nombrosos descendents de famílies enriquides amb les activitats mercantils, lliurats posteriorment a l'exercici del dret que els permetia l'accés a determinats càrrecs públics de poder,⁵ ensems amb l'ennobliment que anava aparellat a la consolidació en els càrrecs públics i la urbanització nobiliària en la línia d'adquisició d'una nova cultura urbana i cortesana,⁶ havia conduït tot plegat a la necessitat d'establir pactes de poder, pactes d'intercanvi de poder entre ascendits i consolidats, entre vella noblesa i nova noblesa, com a concòrdia o solució a la competitivitat.

Aquests pactes tenien lloc també en l'àmbit de la família, amb la fusió familiar; eren, per tant, pactes de família i la seva cultura era una cultura familiar, perquè esfera privada i esfera pública resulten impossibles de separar a la societat d'antic règim⁷ i perquè en aquest sentit família i participació en el poder eren també una mateixa cosa. És per això que la família, estava canalitzant i transmetent una nova cultura nobiliària. Però com podem caracteritzar i interpretar aquesta cultura familiar entre la nova noblesa? Un escriptor del segle XVIII, Abbé Xaupí, recordava en estudiar històricament la ciutadania honrada de Barcelona,⁸ els noms i cognoms dels que participaven en diverses reunions del braç o cos militar ensems amb els descendents de la vella aristocràcia tradicional. En aquestes reunions s'aproven part dels seus estatuts on figurava la regulació d'episodis cíclics familiars com ara els enterraments o els casaments. La vinculació familiar permetia compartir als nouvinguts semblants costums i honors.⁹ En aquest sentit la família esdevindria l'àmbit d'adopció dels tradicionals valors culturals nobiliaris.

Ens interessa, doncs, la família com a àmbit de representació o reproducció d'aquells valors, tot i que cal tornar sobre el pressupòsit abans suggerit: la cultura amb què s'entenen i legitimen les relacions familiars, que són també socials i patrimonials –cultura familiar–, és reflex i respon als interessos d'una cultura de grup, però també aquesta darrera recull un pes important del factor familiar. Són les similituds entre la família, la Casa i la república, que tantes vegades certs tractadistes rellevants d'àmbit europeu havien posat de manifest.¹⁰

L'auge dels privilegis d'exclusió en el decurs del segle XVI responia a les necessitats de protecció i conservació patrimonial de la noblesa,¹¹ que beneficiava tant la vella com la nova, ambdues en progressiva relació i que, al seu torn, redimensionava la pròpia naturalesa mixta. En efecte, aquests privilegis, en permetre la concentració, per a les famílies en ennoblement, obrien una arma important de competitivitat en el mercat matrimonial urbano-rural. Però també aquests privilegis consolidaven una cultura nobiliària de jerarquitzacions i una cultura de família fonamentada en les relacions entre l'exclusió i la inclusió. Es tractava, sens dubte, d'una cultura jerarquista, però la seva percepció del poder familiar profundament concentrat i monopolitzat era la que construiria el camí a la consolidació de la naturalesa mixta de la noblesa moderna, necessàriament vinculada a la ciutat-cort i als organismes institucionals del govern públic. El monopoli del poder era també el monopoli de l'ennobliment.

Però cal comparar aquest model social i cultural mixt, d'important arrelament a Catalunya, amb els altres models socials i familiars, amb l'objectiu d'explorar les convencions culturals –la realitat social-econòmica, la llei– que en derivaven. Ens basem en les aportacions més significatives de la historiografia actual, amb l'ànim d'elaborar una aproximació comparativa.

5. J. BLACK, «State and Society, 1470-1790», *European History Quarterly* 24-2, 1994, p. 259-270.

6. J. DEWALD, *Aristocratic Experience and the Origins of Modern Culture. France, 1570-1715*, Berkeley-Los Angeles, 1993.

7. D. GOBETTI, *Private and Public: Individuals, Households and Body Politic in Locke and Hutcheson* Nova York: 1992. C. MOZZARELLI (ed.), *Famiglia del Principe e famiglia aristocratica* Roma, 1988. D. FRIGO, «Disciplina rei familiaris. A economia como modelo administrativo de ancien régime» *Penélope. Fazer e desfazer la historia* 1990, p. 47-62. F.M. DE SANCTIS, «Modernità e fratellanza. Cádici familiari e immagini dello Stato», *Parolechiave* 5, 1994, p. 151-165.

8. A. XAUPÍ, *Recherches historiques sur la noblesse des citoyens honorés de Perpignan et Barcelona* (París: 1763, fol. 211).

9. J. AMELANG, *La formación de una clase dirigente. Barcelona, 1490-1714*, Barcelona, 1986.

10. F.J. ARANDA, «Familia y Sociedad o la interrelación casa-república en la tratadística española del siglo XVI», J. CASEY; J. HERNÁNDEZ F. (eds.), *Familia, Parentesco y Linaje*, Murcia, 1997, p. 177-185.

***

Un dels aspectes culturals que més ha cridat l'atenció darrerament ha estat la figura del *pater familias*,¹² clau en la comprensió del sistema familiar patriarcal, que per a la noblesa adquireix un rang significatiu en tant que simbolitza l'ordre entre els membres d'un grup i l'obediència jeràrquica, ambdós imprescindibles per a la conservació de l'ordre social i la preeminència. Tant l'aristòcrata com a senyor territorial vinculat sovint a la cort de la monarquia, que actua en el territori de la seva jurisdicció com a *pater familias* atorgador de mercès i favors –com ha estudiat Atienza per al cas de la Castella moderna–¹³ com el patrici de qualsevol de les ciutats italianes del renaixement –analitzat per Kaplish-Zuber– obeeixen a aquest prototipus.¹⁴ A Catalunya, el patriciat urbà, noblesa mixta, comparteix igualment la centralitat del *pater familias* com a organitzador del cicle vital familiar. La legislació sobre família i successions el col·loca en un lloc preeminent –al llarg del cinc-cents augmenta el control sobre els no casats majors o menors de vint-i-cinc anys d'edat–,¹⁵ atès que ha de vetllar pel compliment de la normativa dins els límits familiars, exercint autoritat: el dret de concentració patrimonial que existia a la ciutat de Barcelona contemplat des de l'aprovació d'una normativa del segle XIV, que s'estendria en el segle XVI per tot el territori de Catalunya, havia legitimat la conservació d'una cultura de jerarquia almenys per als descendents de les antigues oligarquies que ara s'estaven ennoblint. L'autoritat que confereix la possessió del patrimoni universal és encara més forta si se suma a l'autoritat pròpia de qui exerceix de *pater familias*. Si el príncep és el pare del seu principat, el pare és el príncep de la casa.

A Catalunya trobem nombrosos memorials adreçats pel *pater familias* cap al monarca sol·licitant càrrecs o rendes per als seus descendents: rendes eclesiàstiques, ajuts per a casar els fills,... perquè, com a rector dels destins de la família, té subordinats els altres membres i aquesta relació de subordinació implica un seguit d'obligacions, com procurar pel seu bé o col·locar-los. En absència de descendents directes, havia de procurar pels seus substituïts: el 1618 Guillem d'Ivorra, amb càrrec de portantveus de la general governació en els comtats del Rosselló i la Cerdanya, suplicava al rei «*que ya que no tiene hijos y su heredera será la única hija casada con Federic de Meca y Clasquerí, con cuatro hijos, le dén a éste el cargo como sucesor*».¹⁶

Sens dubte, l'auge dels privilegis d'exclusió vénen a autenticar la preeminència del *pater familias*, tot fixant definitivament els pressupòsits sobre els quals es fonamenta: al control educacional se suma ara el control econòmic; a l'ordre social, l'ordre patrimonial, atès que efectivament no serà pas igual el *pater familias* que ha heretat un patrimoni universal dels seus avantpassats, que aquell que n'ha restat exclòs. L'*auctoritas* va unida a un important «esperit de casa»; de fet, la casa és sinònim de llinatge, en constitueix un subllinatge.¹⁷ En el primer cas, són davant d'un control social i econòmic important, fonamentalment perquè queda estès fins i tot fora dels marges estrictes de la família que ha format, tot aplegant influència social i també econòmica sobre els col·laterals que depenen dels repartiments –llegítims– que l'hereu ha de fer del patrimoni, tot i que, en el segon cas, una normativa legal determina la perpetuació de l'usdefruit del patrimoni a mans dels pares o primers titulars fins

11. E. SPRING, *Law, Land and Family. Aristocratic Inheritance in England, 1300 to 1800*, Chapel Hill-Londres: 1993. J. CASEY, *Historia de la familia* (Madrid: 1990, 171 i ss.). B. CLAVERO, «Beati Dictum: Derecho de Linaje, Economía de Familiaz y Cultura de Orden», *Anuario de Historia del Derecho Español* p. 43-44, 1993-1994, p. 8-131.

12. D. FRIGO, *Il padre de famiglia. Governo della casa e governo civile nella tradizione dell'economica tra cinque e seicento*, Roma: 1985. A. RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, «El Poder Familiar: la Patria Potestad en el Antiguo Régimen» *Chronica Nova* 18, 1990, p. 365-380.

13. I. ATIENZA, «El señor avisado: programas paternalistas y control social en la Castilla del siglo XVII», *Manuscripts* 9, 1991, p. 155-204.

14. Ch. KLAPISH-ZUBER, *La maison et le nom. Stratégies et rituels dans l'Italie de la Renaissance* París, 1990.

15. V. FERRO, «El Dret durant els segles XVI i XVII», DD. AA., *Història de la Cultura Catalana, II. Renaixement i Barroc, segles XVI-XVII*, Barcelona, 1997, p. 102.

16. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), CA (Consell d'Aragó), llig. 489, s.f., (12-VI-1615).

17. Un dels primers historiadors a parlar en aquests termes, J.L. FLANDRIN, *Familles. Parenté, Maison, Sexualité dans l'ancienne société*, París: 1984.

el seu traspàs implica l'existència de lligams de dependència importants entre pares i fills, encara que només centrats en el nucli familiar pròpiament creat després del matrimoni.

No podem, doncs, establir una diferència clara entre un model familiar de llinatge obert –com en el seu moment va definir Stone per al cas de l'aristocràcia anglesa fins al 1550¹⁸– i un model patriarcal, que es desenvolupa arran la Reforma, entre la segona meitat del cinc-cents i al llarg del sis-cents, menys depenent de les relacions parentelars obertes i més concentrat en un poder que s'ha restringit o monopolitzat al voltant de la figura del *pater familias*.

A la Catalunya moderna, en el decurs del segle XVI i primeries de la centúria següent, període en el qual ens basem, hi ha un model mixte que ens fa partir d'aquesta figura, comparant-ho amb els paràmetres definits per Stone. Com acabem de suggerir, cal parlar des de dos àmbits coexistents: el *pater familias* que és al seu torn hereu universal i aquell que en resta exclòs. Aquest darrer, fins i tot, podrà viure en dependència del primer; hi ha, per tant, en aquest sentit una relació de dependència entre dos nuclis familiars, la mateixa relació dels quals determina la inexistència de fronteres entre aquest nucli i, per tant, la permanència de vinculacions troncales, atès que la normativa legal vigent contempla l'obligació de l'hereu universal a dotar els germans i transferir les seves lligítimes atorgades entestament patern.

Un dels plets civils interposats davant la reial audiència entre famílies de la noblesa catalana d'aquesta època versà sobre un cas de lligítimes impagades per l'hereu. Les dues parts, d'una banda l'hereu universal don Plegamans de Marimon i, d'una altra, el seu germà menor Guerau de Marimon, s'enfrontaren durant més de vint anys per aquesta causa.¹⁹ Després de casat i d'haver format el propi nucli,²⁰ Guerau de Marimon encara passà molts de temps reclamant la seva part. En el sistema familiar propi de la successió indivisa, la cultura de llinatge i la cultura patriarcalista coexisteixen. Encara a mitjan segle XVII, en temps de guerra al Principat, el cavaller de l'orde de sant Jaume Bernat de Marimon, suplicava al rei per al seu fill primogènit mil cinc-cents reals en concepte d'aliments mensuals, així que justificava la seva necessitat perquè «*ha acudido a su hijo, nuera, nietos y familia y por ello està pobrisimo*».²¹ En definitiva, el nostre protagonista al·ludia d'una banda als seus descendents, on englobava el fill –només en tingué un–, els néts i, a més a més, la «família» tal vegada amb aquest molt englobava els seus parents col·laterals. Ell mateix pertanyia a una família de quatre germans.²²

L'ordre de crida al patrimoni universal mitjançant la figura jurídica de la substitució fideïcomissària constituïa igualment tot un altre capítol de relacions de dret que conformaven aquesta coexistència entre cultura de llinatge i cultura patriarcalista. És el *pater familias* qui ordena la crida. És ell qui estableix l'estratègia familiar que interessa al seu grup nobiliari, atès que la categoria social, patrimonial o les vinculacions amb el poder públic que poden tenir els cridats li permet assegurar la consolidació social o l'ennobliment.²³ Certament podem pensar que l'ordenació i crida dels fideïcomissaris no només era resolta pel *pater familias* sinó que hi podien intervenir altres parents interessats, de fet potencials hereus a un fideïcomís universal, com succeiria en els afers de l'atorgament del consentiment matrimonial on intervenien diversos membres de la família extensa.

Però l'ordenació del fideïcomís via testament o, en molt bona mesura, via heretament per capítols matrimonials atorga al *pater familias* un ascendent important sobre el futur del patrimoni universal en qüestió, que serà complementat pels marmessors o pels testimonis de

18. L. STONE, *Familia, Sexo y Matrimonio en Inglaterra, 1500-1800* (Mèxic, 1979, 2^a ed., 62).

19. ACA. RA (Reial Audiència), plets civils 7725, ff. 377v.-379r.

20. AHPB (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), Not. Antoni Joan FITA, *Tercius liber testamentorum*, llig. 29, ff. 123v.-124r., any 1623.

21. ACA. CA, llig. 278, s.f., any 1644.

22. ACA. Secc. Patrimonials, Can Falguera, llig. 85, s.f. AHPB, Not. Francesc Joan FONTANA, *Liber primus capitulorum matrimoniorum*, llig. 18, s.f.

23. M. A. FARGAS, *Família i Poder a Catalunya, 1516-1626. Les estratègies de consolidació de la classe dirigent Barcelona*, 1997, p. 88-132.

l'acte. La vinculació a un determinat ordre fideïcomissari creava unes expectatives entre els cridats que permeten parlar d'una xarxa d'interessos patrimonials entre ascendents i col·laterals, una autèntica cultura de llinatge. En una causa que portava a inicis del sis-cents Alemanda de Junyent i Marimon contra Daniel de Marimon i els seus creditors, per una vinculació fideïcomissària a benefici de la primera establerta en el testament de Peronella de Marimon –que morí sense fills legítims, i estava casada amb el pare de Daniel. Aleix de Marimon–, hom parlava que atès que «el primer hereu ha deixat carregada el lloc de sant Marçal i castell, se havia de vendre y los fideïcomisaris poran tenir molt poca confiança de poder ser satisfets en lo credit de Petronilla ni de gosar de la heretat».²⁴

Però no tan sols el dret de successions permet consolidar la figura i la potestat del *pater familias* i, sobretot, una certa fusió entre cultura de llinatge i patriarcal.

La normativa canònica, el paper jugat per l'Església catòlica sobre decret tridentí Tametsi que contempla i regula la figura i el sagrament del matrimoni, torna a incidir sobre la preeminència que es despren del *pater familias*. La vella lluita dels laïcs contra la clandestinitat, recollida de nou entre els postulats tridentins, remarca el fet del consentiment matrimonial; naturalment aquest consentiment, en el qual participen membres diversos del llinatge, de la família extensa, depèn en darrer terme de la figura patriarcal, curador dels destins de la família.

J. Casey ha estudiat com a tot Europa, també la de la Reforma protestant, l'èmfasi en la pràctica dels sagraments o en l'adaptació de l'austeritat moral catòlica concebuda per als religiosos a la societat laïca i en l'espiritualitat, respectivament, manté dues preocupacions que emergeixen de l'àmbit de la cultura familiar: d'una banda, es refereix al manteniment de la pau del llinatge i, d'una altra, el foment de l'educació cívica a través de l'enfortiment de la pietat domèstica.²⁵ El noble don Francesc de Gilabert, a inicis del segle XVII, en el seu *Discurso sobre la fuente de la verdadera nobleza* establia un paral·lelisme entre «la glòria del hombre, la honra de sus padres y la afrenta del hijo, el padre sin honra».²⁶ En qualsevol cas, l'assumpció d'obligacions –que eren també morals– redundava en l'augment de poder del *pater familias*.²⁷ A mitjan segle XVI tingué lloc entre una de les famílies de l'aristocràcia del Principat de «més tradició i vell llinatge», un llarg procés –que havia tingut en el seu origen diferències tant de naturalesa civil com criminal– que enfrontà un pare i el seu fill primogènit i hereu universal. Es tracta de la família Boixadors. En una carta el monarca s'adreçava al pare, el cavaller Tomàs de Boixadors, recordant com «para atajar la multitud de pleitos y dissensiones que tenéis con Miquel Sebastián de Boxados vuestro hijo no ha aprovechado tratar los muchos cavalleros y personas principales dessa tierra y que aunque vuestro hijo os ha hecho todas las submissiones que es obligado (...) y ha trabajado por todas las vias posibles de cobrar la graçia de su padre»;²⁸ sens dubte, sobresurtia ara l'autoritat patriarcal per sobre de la intervenció de la parentela, malgrat que en altres afers la darrera gaudia d'una oportuna predicació. No eren pocs els col·laterals que procuraven per la parentela: el doctor de la reial audiència Francesc-Celso Ferrer explicava, en un procés de visita al tribunal datat a inicis del sis-cents, com son oncle el doctor Peguera procurava encarrilar al monestir les seves nebodes, germanes de Francesc-Celso, que havien quedat sense pares i sense col·locació.²⁹

Trobem aquí un cert paral·lelisme entre autoritat patriarcal i col·locació de la família: absència d'autoritat, per mort, reducció de probabilitats de col·locació, que en definitiva adquireix dimensió amb l'autoritat patriarcal, com suggereixen molts testaments on queden

24. ACA. RA, plets civils, 12288.

25. J. CASEY, «Iglesia y Familia en la España del Antiguo Régimen», *Chronica Nova* 19, 1991, p. 71-86.

26. F. DE GILABERT, *Discurso sobre la fuente de la verdadera nobleza, efectos de la justa y injusta guerra* (Lleida, 1616). BC (Biblioteca de Catalunya). Fullets Bonsoms, 248, f. 4v.

27. J. CASEY, «Iglesia y Familia...», p. 71-86.

28. ACA, RC (Reial Cancelleria), 3990, f. 191r (11-V-1554).

29. ÍD, RV (Règia Visita), 3, s.f., any 1604.

prefigurades les destinacions dels fills. Si el *pater familias*, al seu torn, és l'hereu universal d'un determinat patrimoni familiar, esdevé també dipositari dels interessos patrimonials del propi llinatge, –reapareix la coexistència entre cultura de llinatge i cultura patriarcalista– i n'assumeix la càrrega: el ciutadà honrat Gaspar Montaner, en el seu testament del 1620 recordava que «se executen les voluntats de mon avi Francesc Montaner, doctor en drets y canceller de Catalunya y de Antic, germà meu sobre 150 lliures que tenien sobre la tresoreria reial de Aragó». ³⁰ L'autoritat de *pater familias* com a hereu universal del tronc comú també queda reflectida en l'assumpció d'obligacions. En aquest sentit, Hipòlit de Montaner, senyor de Gaver i advocat fiscal patrimonial, relatava en el seu testament datat el 1625 com havia estat mantenint dos criats d'un germà seu que era canonge de Vic, de nom Hug Montaner, els quals «*habían estado comiendo y beviendo en mi casa*». ³¹ En d'altres casos «segrestava» certs beneficis dels seus germans religiosos, com manifesta un memorial de sol·licitud de mercè del cavaller Josep Montaner, qui gaudia de les rendes anuals que havien estat atorgades per concessió reial al seu germà, un cartoixà d'Scala Dei. ³²

Tornant al concepte de llinatge obert que evoluciona cap al de família patriarcal en el trànsit del segle XVI al XVII, Stone diu «*La omnipresencia de la muerte coloreaba las relaciones afectivas (...) Un resultado fue que los padres descuidaran a sus hijos*». ³³ Però, ¿no simbolitzava la col·locació dels fills per via de testament –tant l'encarrilament eclesiàstic com l'encarrilament vers els estudis de dret–, un tipus de preocupació, si no pels fills, per la reproducció i consolidació social del llinatge en el si d'un determinat sector nobiliari que, en tot cas, era materialitzat sobre ells?

Thomas Kuehn ha parlat, tot centrant-se en la Florència tardomedieval del segle XV, que la ideologia patrilinial es corresponia amb el poder del *pater familias*. Aleshores, però, encara pervivia la transmissió igualitària –haurem d'esperar a veure consolidat el *fideicomissa* a l'època de la influència de l'hegemonia hispànica, com succeirà als estats del sud peninsular–, ³⁴ i el *pater familias*, via testament, l'ordenava, sovint cercant l'arbitratge de la parentela. Per tant, trobem en aquest sistema la coexistència de cultura patriarcal i de llinatge, tal com vèiem en el cas de la successió unipersonal, on llinatge i casa queden fusionats en una xarxa de dependències i jerarquies. Una de les conclusions més destacades de la seva aportació versa sobre la importància del dret en la pràctica familiar: primer, el patrimoni, una massa variable, mòbil i inestable, era una relació de drets; segon, aquestes relacions conviuen amb la litigiositat o l'arbitratge patrimonial, ³⁵ un model de comportament paral·lel al derivat dels sistemes de transmissió unilínia per primogenitura.

Però l'adveniment de l'estat modern en el cinc-cents és paral·lel al recurs per part de la monarquia, de la cort, de la nova noblesa per gaudir d'uns patrimonis protegits contra la divisió i l'alienació, de manera que es desenvoluparà més encara que en temps medievals la primogenitura i la vinculació.

A Anglaterra, l'*strict settlement* constitueix un ordre racional de conservació patrimonial que al costat de la seva transmissió indivisa –segons Habakkuk– possibilita la creació de dotacions, amb terres o diners, per raó de matrimoni que acreixerien el patrimoni de la família de l'espòs i que impedirien la davallada o l'erosió sobre el patrimoni de la família de l'esposa, el dot de la qual ja restava prefixat amb aquesta fórmula. Es tractava d'unes regles de successió que afavoriren la consolidació de grans propietats territorials a l'Anglaterra moderna. ³⁶ A Catalunya, la primogenitura i les regles de successió per substitució fideicomissària, una autèntica racionalització successòria, afavoriren la consolidació d'una classe

30. AHPB. Not. Bernat PUIGVERT, *Manual de testaments*, llig. 25, s.f.

31. AHPB. Not. Josep ÇAFONT, *Llibre de testaments*, llig. 22, s.f.

32. ACA. CA, llig. 265, s.f., s.d.

33. L. STONE, *Familia...*, p. 329.

34. A. BURGUIÈRE (ed.), *Historia de la Familia*, Madrid, 1986, II, p. 72.

35. T. KUEHN, «Vicissitudini di un Patrimonio Fiorentino del XV Secolo», *Quaderni Storici* 88, 1995, p. 44.

36. L. BONFIELD, «La Distribuzione dei Beni tra gli Eredi negli atti di Successione Matrimoniale Inglese dell'età moderna», *Quaderni Storici* 88, 1995, p. 66.

nobiliària mixta. Efectivament, les regles de successió es trobaven a la base de la concentració patrimonial, la qual cosa permetria matrimonis en sentit social ascendent.

L. Bonfield ha afirmat per al cas anglès que les regles de dret derivades de l'*strict settlement* potenciaven l'habilitat del *pater familias* en el control i l'eficàcia de la transmissió.³⁷ Control que es veurà consolidat a la fi del segle XVI amb l'adopció d'una modalitat, el *marriage settlement*, que consistirà a fixar en l'acta matrimonial la transmissió patrimonial en generacions successives, més encara si qui es casa és el fill gran, l'hereu del gruix patrimonial, sobre qui es defineix un *entail* per a garantir-ne la conservació a mans del proper *nasciturus* primogènit de la família. L'*strict settlement* havia generat el *marriage settlement* i, en definitiva, una nova concepció del matrimoni aristocràtic.³⁸ L'augment de les porcions destinades al matrimoni són paral·leles a l'ascens de l'homogàmia nobiliària,³⁹ i és un fenomen que trobem també a Catalunya, entre la noblesa mixta, on la concentració patrimonial permet reconvertir les llegendes-dots en censals i, mitjançant l'oferta de rendes, pujar el valor del mercat matrimonial. La nova concepció del matrimoni nobiliari era així mateix una concepció d'exclusió: la puja del dot a inicis del XVII mostrava com el sistema només es podia mantenir amb la limitació dels matrimonis, la sortida eclesiàstica o, en la geografia de la Reforma, el celibat femení definitiu.⁴⁰

A l'inici del sis-cents, el *pater familias* anglès es reservarà l'usdefruit vitalici d'una part de la terra i el fill gran entrarà immediatament sobre la possessió de la resta. Segons l'autor citat, hom assisteix a un declivi lent de la seva autoritat.⁴¹ A Catalunya, l'usdefruit era contemplat tradicionalment per la normativa hereditària: en capítols matrimonials els pares feien reserva d'usdefruit de l'heretament del fill gran,⁴² cosa que implicava per regla general cohabitació amb la futura parella i, per tant, manteniment de l'autoritat d'aquell –i d'una cultura patriarcal, en definitiva– que corria a càrrec de les despeses d'ambdós nuclis fusionats. Tornant al cas anglès, encara es consolidarà més, segons Bonfield, el declivi de l'autoritat paterna, amb la introducció, a les acaballes del segle XVII, dels *trusts*, que significa la complexació tècnica de la circulació de la terra, de la propietat, i que controlarà el destí del *life state in remainder* o reserva usufructuària del pare en l'acte matrimonial del fill gran. El matrimoni de l'hereu assumeix ara el paper central en la transmissió i la distribució dels béns de la família, cosa que ja ocorria, molt abans, com a resultat de la recepció del dret comú, en el cas català. L'autoritat patriarcal anglesa, seguint Bonfield, hauria minvat de manera rellevant en aquesta època: cap pare no podia desheretar els fills les quotes dels quals eren prefixades a través del *trust*, d'aplicació obligatòria. El paper del pare en relació al patrimoni esdevingué de mer administrador, no pas de veritable patró. Aquest tema ha estat llargament debatut: Eileen Spring ha matisat i relativitzat la limitació del poder del *pater familias*. Segons l'autora, el poder va ser limitat en la capacitat per a proveir la família immediata, però era menys limitat en els interessos de la patrilinialitat: trobava la seva oportunitat en el capítol de la direcció dels matrimonis.⁴³

La substitució fideïcomissària a Catalunya designa ordres d'accés al patrimoni en cas que el primer no arribi a acceptar l'herència i el *pater familias*, ja sigui a la vegada un fill primogènit i hereu, n'està també obligat. Però l'heretament per raó de matrimoni implica la reserva total d'usdefruit per part de l'heretant i la dependència material-patrimonial respecte del fill hereu. Puig Salellas ha dit que si hom volia reservar a la generació vella una posició jurídica forta, havia d'acudir a la reserva.⁴⁴ La diferència és fonamental: el cas anglès preveia, en canvi, una subdivisió patrimonial entre pare i fill gran, en el moment del matrimoni

37. L. BONFIELD, «La Distribuzione...», p. 67.

38. L. BONFIELD, *Marriage Settlements, 1601-1740*, Cambridge: 1983, p. 103-120.

39. L. STONE; J.C. FAWTIER STONE, *An Open Elite? England, 1540-1880*, Oxford: 1984, p. 122-123.

40. A. BURGUIÈRE (ed.), *Historia de la Familia*, Madrid, 1986, II, p. 76.

41. L. BONFIELD, «La Distribuzione...», p. 71.

42. G.M. BROCA, *Historia del Derecho Civil*, Barcelona, 1989, facs., p. 356.

43. E. SPRING, *Law, Land and Family. Aristocratic Inheritance in England, 1300 to 1800*, p. 144.

44. J.M. PUIG SALELLAS, *De remences a rendistes: els Salellas (1322-1935)*, Barcelona, 1996, p. 103.

d'aquest darrer. La ruptura cultural que consolidarà o se'n farà ressò, és important.

A Catalunya resta programada la propietat així com la dependència paternofamiliar. La determinació pel pare de les col·locacions dels fills menors, per via de testament, formen part de la seva autoritat patrimonial, no pas únicament de la seva gestió patrimonial, car el destí o l'allunyament-exclusió dels fills significa la concentració patrimonial, així com la dotació de la filla la seva estratègia. El capítol matrimonial i el testament, on queda prefigurada la circulació-concentració del patrimoni en qüestió, resumeix, per tant, una estratègia: la persona que ordena l'estratègia no és simplement un gestor patrimonial, sinó que disposa d'autoritat per a decidir-ho.

El capítol matrimonial determina les relacions patrimonials entre pare i fill gran, però les relacions amb els fills menors i amb les filles queden determinades per testament. La major part han estat redactats bé a l'inici del cicle vital matrimonial, abans fins i tot del naixement de tots els fills, cas en què el camp d'actuació de l'autoritat paterna encara quedarà per determinar en funció del comportament dels fills, o bé al final del cicle vital, com es demostra per les al·lusions als dots i heretament universal ja lliurat, cas en què l'exercici de l'autoritat paterna ha actuat al marge de qualsevol prèvia determinació. A més, el lliurament del dot tenia lloc en dues fases diferents,⁴⁵ que garanteixen la continuïtat de la dependència paternofamiliar.

La diferència cultural entre el cas anglès i el català —que ens permetria, per aquest darrer, elaborar una cronologia alternativa sobre l'evolució del model patriarcal i, per tant, d'una cultura jerarquista a una d'individualista— ve fonamentalment determinada per la subtileza de la configuració jurídica. A Anglaterra, l'hereu rebia una successió gravada per l'entrega d'unes quotes a satisfer als germans menors. L'*strict settlement* diferia del vincle estricte o *entail*: l'estructura legal de l'acte subratllava la importància i l'obligació de distribuir les quotes dels menors —pel que sembla es tractava de quotes variables i importants sobre el total—, que tenia precedència sobre l'assignació de la propietat al fill gran.⁴⁶ Aquest, per tant, no podia entrar en possessió d'allò que heretava fins que no havia satisfet les quotes. El gruix de la propietat sobre la terra, a mans de l'hereu, permetia la continuïtat d'una cultura dinàstica i, paral·lelament, el repartiment de la riquesa, derivat d'unes quotes obligatòries a transferir, en generava una alternativa.

El fideïcomís que opera en el cas anglès s'assemblaria a allò que a Catalunya entenem per fideïcomís pur, on l'hereu té la condició de fiduciari amb l'obligació de complir l'encàrrec de transmetre, si és el cas, una determinada quota de l'herència. A aquesta diferenciació cal afegir-ne encara una altra: Catalunya se situa en l'àrea de màxima difusió de les substitucions⁴⁷ i l'exclusió, i no només l'aristocràcia tradicional en fa un gran ús, de manera que aquest instrument permet impulsar, per concentració de recursos patrimonials, l'ennobliment de les famílies en ascens i la consolidació d'una noblesa mixta. En el cas català presenciem, quan analitzem els testaments i capítols matrimonials de la noblesa moderna,⁴⁸ l'existència d'un fideïcomís de substitució o substitució fideïcomissària on el fiduciari adquireix l'herència amb un tipus diferent de gravamen, la condició «*si sine liberis decesserit*», en cas de premoriència sense fills legítims.⁴⁹ La diferència resideix en el fet del no repartiment, en la reproducció de l'exclusió però, a la vegada, en la vinculació en forma de potencials expectatives, que mantenen la cultura de llinatge i de patriarcalitat mentre un sol membre i la seva descendència controlen el monopoli patrimonial i la renda.

Certa historiografia ha parlat dels límits del model cultural patriarcal. És el cas d'un estudi de R. Ago sobre el règim dotal, la llibertat contractual i la voluntat dels contraents a Itàlia, durant els segles XVI i XVII,⁵⁰ l'anàlisi dels quals porta l'autora a ratificar els límits

45. *Ibidem*, 113-114.

46. L. BONFIELD, «Distribuzione...», p. 77.

47. Sobre les limitacions socials de l'exclusió, A. BURGUIÈRE, p. 77.

48. M. A. FARGAS, *Família i Poder...*, p. 86 i ss. J. M. PUIG SALELLAS, *De remences...*, p. 31.

49. L. PUIG FERRIOL; E. ROCA, *Institucions del Dret Civil de Catalunya. Dret de Successions*, València, 1992, II, p. 236, 247.

50. R. AGO, «Ruoli familiari e statuto giuridico», *Quaderni Storici* 88, 1995, p. 63-131.

d'aquell concepte de família-cos, d'ascendent aristotèlic, caracteritzat per la submissió. El marit té dret a administrar el dot, però no en pot disposar com a cosa pròpia. La dona pot, a més, disposar per testament del seu propi dot, tot privant-ne al marit de l'usdefruit en virtut del règim dotal. D'altra banda, hi ha un procés creixent d'admissió del factor del consentiment dels propis contraents per a validar els matrimonis. Tot plegat és interpretat com a elements que esbiaixen la família-cos la qual prima per definició l'esfera d'acció de la dona.

Però ¿tal vegada, si pensem en el model català, el pacte dotal que contempla la reversió al donant, no significa primacia del *pater familias*, de la casa del pare, encara sobre la dona casada? En efecte, la titularitat per a la dotada no era lliure i la família no perdia totalment el contacte amb el dot. En cas de morir la dotada sense fills, el dot tornaria parcialment al donant o a l'hereu, per tant, al successor com a *pater familias*. En aquest sentit la cultura patriarcal torna a fer la seva aparició, i també el model família-cos.

Una altra vessant cultural que deriva dels models familiars és el de la memòria pública. Schnyder, en un estudi sobre la ideologia patrilinial i les pràctiques hereditàries a la Basilea-Campanya de la fi del segle XVII, relaciona els problemes de successió amb la memòria pública. El patrimoni que hom expectava constituïa un argument habitual d'pertinença a un grup determinat.⁵¹ A Catalunya, com en els països on hi havia règim d'hereu únic, els fideïcomissaris complien aquesta funció. La cultura genealògica, en desenvolupament en el segle XVII, es pot implicar amb aquests fets.⁵² És ben sabut com la majoria dels arbres genealògics del moment se centren en les branques masculines i en la línia de transmissió predilecta. Bona part dels memorials de serveis de la noblesa, adreçats a la monarquia en sol·licitud de privilegis o càrrecs, es fan ressò de la predilecció per la línia primogènita per on circula el patrimoni, tot marginant les branques excloses.⁵³ La cultura genealògica queda també enaltida amb la consolidació de les pràctiques d'exclusió: les substitucions que hom ordena ensems amb el patrimoni universal, tal vegada en determinat moment poden recaure a mans d'un parent no consanguini, de manera que hom obliga a rebre l'herència amb adopció de cognom i armes en aquest cas.⁵⁴

Però a la Basilea-Campanya existia, en principi, un règim de partició múltiple entre els diversos descendents del causant. L'estudi de Schnyder mostra, però, que a la pràctica la prioritat de la conservació patrimonial i social, més encara entre els grups nobiliaris i propietaris de la terra, generava uns models que eren mixtes: altres criteris alternatius es juxtaposaven sobre la transmissió teòrica. La distinció entre els drets de la dona i els de l'home, la distinció entre els béns mobles i els immobles conduïa, per tant, a noves exclusions. En aquest sentit, establir models familiars i culturals diferencials resulta erroni i impossible. La cultura de l'exclusió, de la diferenciació, com a base d'ennobliment o de reproducció nobiliària, es trobaven al rerefons de les pràctiques familiars. Però com que el fet de l'exclusió, anava acompanyat de la vinculació al patrimoni, vinculació per a cercar substituïts i afavorir que el patrimoni romangués a mans de la família, consolidava l'anomenat esperit de família, tan necessari segons Bodin i altres tractadistes de l'època per a conservar el bon ordre i els bons costums.⁵⁵ Per tant si a l'exclusió de l'herència «universal» acompanya la substitució, i a aquesta l'ordre, els parents vinculats en espera de poder accedir a l'herència són ordenats seguint criteris racionals de sang i masculinitat, tot plegat ens permet parlar de cultura d'ordre. La mateixa cultura d'ordre necessita assegurar la monarquia arreu d'Europa. Si la família és la imatge de l'estat, l'ordre familiar es correspon amb l'ordre-control de l'estat.⁵⁶ Déroutet, recentment, també ha parlat, tot centrant-se a França, de la impossibilitat

51. A. SCHNYDER, «Ideologia Patrilinèare e Pratiche Ereditaria a Basilea-Campagna (1690-1750)», *Quaderni Storici* 92, 1996, p. 250.

52. DD. AA., «La culture généalogique», *Annales ESC* 46-4, 1991, p. 761-849.

53. M. A. FARGAS, *Família i Poder...*, p. 113.

54. M. PETITJEAN, *Essai sur l'histoire des substitutions, du XIè au XVIè siècle dans la pratique et la doctrine spécialement en France méridionale*, Dijon: 1975, p. 487.

55. J.M. AUGUSTINS, *Les Substitutions fidéicommissaires à Toulouse et en Haut-Languedoc au XVIIIè siècle*, Paris: 1980, p. 56.

56. F.M. de SANCTIS, «Modernità e fratellanza. Codici familiari e immagini dello Stato», *Parolechiave* 5, 1994, p. 152.

a fer escissions i, per tant, en la prioritat dels models mixtes: a les regions on prevalia la divisió dels béns entre els fills, més al nord, hom distingia entre diverses categories de béns. De la mateixa manera, al sud, on preval –majoritàriament però no pas exclusivament– la concepció d'universalitat patrimonial i de transmissió per influència del dret romà, el patrimoni pertany culturalment parlant a un conjunt de persones unides per lligams de parentiu i de sang i, per tant, el seu detentor no en pot fer allò que vulgui absolutament –la concepció de vincle a Catalunya ens porta cap a semblants conclusions–⁵⁷.

Bartolomé Clavero ha parlat en més d'una ocasió del concepte, fa un moment al·ludit, de «cultura d'ordre», per a referir-se a les conseqüències de la primogenitura. La cultura d'ordre respon a un fet racional: la conservació del llinatge, per sobre dels drets naturals que acompanyarien els repartiments. El fideïcomís afirma el llinatge vertical sense negar la família horitzontal.⁵⁸ El seu desenvolupament complet, com passava amb el sistema de substitucions que regia a Catalunya, –i als territoris italians sota dominació hispànica–, responia als interessos de poder d'una noblesa mixta, rural i urbana, tradicional i ennoblida, que suma esforços i enforteix d'aquesta manera les seves perspectives de dominació social i de poder públic. Una noblesa interessada a mantenir el prestigi del seu llinatge i a incorporar els lligams horitzontals, per on absorbeix les altres forces socials que resulten d'aquest «pacte de poder». I, en efecte, és també la «cultura d'ordre» la que permet la reproducció social i de la preeminència del grup.

L'exclusió, el rebuig a la divisió dels patrimonis, havia estat considerada per alguns autors difícilment compatible amb la necessitat d'acréixer el prestigi de la casa. En conseqüència, a Itàlia, hom proveia els fadristerns amb els béns materns.⁵⁹ A Catalunya, el poder patrimonial concentra el poder públic: els hereus són també els destinats paral·lelament als llocs públics, càrrecs de poder, on la família s'està consolidant.⁶⁰ La competitivitat familiar pel poder –públic– depèn del grau de concentració d'ambdós recursos, privats i públics, grau de concentració que garanteix l'enriquiment de l'oferta en un mercat matrimonial on hom cerca l'ennobliment. En aquest sentit, es transferís o no el patrimoni matern a mans de l'hereu o dels fills menors, la concentració alimentava compatiblement la distinció. Ja hem dit que els memorials de serveis adreçats al monarca en sol·licitud de càrrecs i privilegis, mostren com hom instrumentalitzava la concentració de poder en una sola línia familiar en honor de la demostració del prestigi que el sol·licitant gaudia, encara que aquest en romangués exclòs. A l'antic règim, el prestigi també es determinava pel nombre de subordinats que hom podia alimentar, de vegades, com ha dit Casey, més que no pas per la quantia de les seves rendes.⁶¹ I, en efecte, els subordinats també eren els germans menors que depenien d'un hereu.

Per tant, l'exclusió es coordinava amb normalitat amb el prestigi. L'exclusió i la vinculació reflectien un sentit, atès la superposició en l'àmbit públic del rang patrimonial, que estava prestigiant una moral-cultura de propietat que, d'una altra banda, la sujecció patriarcalista s'encarregava de protegir tot imbuït un important respecte al llinatge i a la troncalitat, aquesta darrera que legitimava la primogenitura. El naixement, la primogenitura, encara determinava bona part de les imatges del poder, tot just en una època on la noblesa s'afanyava a crear alternativament criteris de distinció –el debat sobre les armes o les lletres–⁶² que enaltissin la seva posició de privilegi antic davant la necessitat a incorporar nou vinguts i esdevenir inevitablement –per afers de poder– mixta. La ideologia dinàstica és instrumentalitzada com a legitimació de la jerarquia social i política, encara que no es tractés

57. B. DEROUET, «Les Partiques Familiales», p. 374 i ss.

58. B. CLAVERO, «Beati Dic:um», p. 23.

59. A. BURGUIÈRE, p. 74.

60. M. A. FARGAS, *Família i Poder...*, vegeu caps. V i VI.

61. J. CASEY, *Historia de la Familia*, Madrid, 1990, p. 192.

62. E. SCHAIK, *From Valor to Pedigree. Ideas of Nobility in France in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New Jersey, 1986, p. 145.

d'un règim d'hereu únic,⁶³ com ara succeïa a les ciutats italianes del darrer Renaixement,⁶⁴ a la república de Gènova analitzada per Raggio,⁶⁵ o al territori de Venècia-Brescia estudiat per Ferraro,⁶⁶ on la parentela és una construcció social i política. L'àmbit d'actuació de la família torna a unificar esfera privada i pública, i trascendeix de la descendència o la successió, del seu model d'exclusió o de les seves pràctiques igualitàries. Després de tot, l'estratègia actua entremig i inventa multiplicitat d'oportunitats: la cultura nobiliària, la cultura de la conservació, sens dubte requereix d'una estratègia.

---

63. J. DEWALD, *Aristocratic Experience and the Origins of Modern Culture. France, 1570-1715*, Berkeley: 1993, p. 206.

64. F.W. KENT, *Household and Lineage in Renaissance Florence*, New Jersey, p. 1977.

65. O. RAGGIO, «La Parentela come Costruzione Sociale e politica. Esempi dalla Repubblica di Genova. Secoli XVI-XVII», J. CASEY; J. HERNÁNDEZ F (eds.), *Familia, Parentesco y Linaje*, Murcia: 1997, p. 31.

66. J.E. FERRARO, *Family and Public Life in Brescia, 1580-1650*, Cambridge, 1994.